

Milan HRDLIČKA
Západočeská univerzita v Plzni

DOI: 10.14746/bo.2021.2.8

My jsme tři, jich je pět

Keywords: česká mluvnice, číslovky, genitiv, skloňování, frazeologie

Klíčová slova: Czech grammar, numerals, genitive, declension, phraseology

Abstract

The number “five” plays an important role in Czech. This is caused by the perception of the world by human brain. It can perceive particular elements as unconnected, individual, up to the amount of four, inclusive. Starting with the number five, the brain stops to differentiate such elements as individual; they merge and therefore the brain perceives the given set of elements globally as a whole. This is manifested both in the declension (the number five and higher numbers are followed by plural nouns in genitive) and in the use of certain expressions (“rok” [year], “léta” [years]) or phraseology.

V češtině hraje důležitou roli množství (počet) pět. Tato skutečnost souvisí s vnímáním okolního světa lidským mozkiem. Ten je schopen vnímat jednotlivé prvky jako nespojité, individuální, do množství čtyři včetně. Počtem pět počínaje ovšem mozek přestává ony prvky rozlišo-

vat jako jednotlivé, splývají mu, a proto pojímá příslušnou množinu globálně, jako celek. To se projevuje jak v deklinaci (po číslovce pět a vyšších následuje počítaný předmět v genitivu plurálu), tak v užívání některých výrazů (rok, léta) či ve frazeologii.

Mezi číselnými vyjádřeními v češtině¹ bezesporu zaujme důležité postavení množství pět, a to zdaleka nikoliv pouze z perspektivy formální morfologie. Rodilý mluvčí češtiny uvede kupř. *Přišel jeden kamarád* (sloveso i jméno, resp. počítaný předmět jsou v čísle jednotném), *Přišli dva/tři/čtyři kamarádi* (sloveso i jméno, resp. počítaný předmět jsou v čísle množném), avšak *Přišlo pět/několik kamarádů* (množstvím pět počínaje i po číslovkách základních neurčitých má sloveso „neosobní“ tvar singuláru neutra, počítaný předmět má formu genitivu plurálu). Proč tomu tak je?

Setkali jsme se s tvrzením, že je lidský mozek schopen vnímat jednotlivé prvky (denotáty) jako nespojité, čili jako jednotlivosti, do množství čtyři včetně. Pokud se tedy třeba dostaví dva, tři nebo čtyři přátelé (viz výše), nahlížíme každého z nich jako samostatné individuum. Počtem pět počínaje ovšem náš mozek přestává ony elementy rozlišovat jako jednotlivé, splývají mu, a proto pojímá příslušnou množinu globálně, jako celek. Sdělení *Přišlo pět kamarádů*; *Je jich pět* je tedy jistou obdobou výpovědi *Přišla skupina pěti kamarádů*; *Z určité množiny je tu skupinka pěti členů* (blíže Hrdlička 2002).

Vedle skloňování jmen se důsledky naznačené percepce okolního světa výraznou měrou promítají i do řečového užívání některých lexémů. Jejich volba bývá v komunikaci uzuálně předurčena, nenabízí zpravidla volně zaměnitelná variantní řešení. Konvencionalizovaná podoba číselného údaje bývá účastníky komunikace očekávána, vyžadována. Máme na mysli především řečovou distribuci pojmenování *rok*, které se s velkou pravidelností užívá po numeráliích od jedné do čtyř včetně, a *léto* (pro označení období dvanácti měsíců; v daném významu figuruje pouze v plurálu) v roli počítaného předmětu po číslovkách základních vyšších, resp. neurčitých, viz *Strávil v Paříži dva roky*; *Prožil tam pět/spoustu krásných let*. Co je toho příčinou?

Lexém *rok* tíhne svou povahou k „jednosti“, ke kvantitě minimalistické, velmi omezené (*Jsou jí tři roky*), někdy i frazeologizované: *do roka a do dne, jednou za uherský rok*. Naznačený rozdíl mezi nízkým počtem a mezi mnohostí, počtem vyšším, bývá zřetelný také v případě odvozených přídavných jmen, kupř. *půlroční dítě* versus *mnohaleté zkušenosti*. Konkurenčního vyjádření, tedy různých tvarových podob výrazu *léta*², se užívá k vyjádření počtu vyššího (*Je mu už deset let*), viz Hrdlička 2020.

Vedle výše zmíněného malého či vyššího počtu (množství) může hrát podstatnou roli ještě jiný faktor, s předchozím úzce svázaný. Jde o opozici „bodovosti“ výrazu *rok* a vnitřně časově nečleněné „kontinuitnosti“ pojmenování *léta*.

Lexém *rok* se totiž hojně uplatňuje při označení určitého, resp. exaktního úseku na časové ose (*V kterém roce ses narodil? Žila tu až do roku 2015*). K dané skutečnosti se

¹ Obdobnou situaci však lze sledovat i v jiných slovanských jazycích.

² Upozorňujeme ovšem na archaickou výjimku *Léta Páně* (z latinského Anno Domini).

patrně váže i odvozené vyjádření *ročník* označující přesné numerické zařazení, vymezení, srov. *Její bratr chodí do druhého ročníku gymnázia*; *Vinaři se shodují, že char-donnay ročník 2008 patří k nejlepším*.

Oproti tomu pojmenování *léta* (ve skloňované podobě) onen „bodový“ charakter nemá, vyznačuje se naopak kontinuitností, časovým rozpětím či obdobím zpravidla delším, srov. vyjádření *šedesátá léta, mladá léta, studentská léta; desetiletí, století, tisíciletí; pětiletka, základní devítiletá škola* apod. Tento fenomén by ostatně mohl pomoci i při vysvětlení rozdílu mezi výpověďmi typu *Ten věžový dům postaví za necelé tři roky* (miněn počet „třikrát jeden rok“) x *Ten věžový dům postaví do tří let* (miněno souvislé, vnitřně nečleněné období).

Další oblast, v níž je četnost výskytu množství (počtu) pět nápadná, představují číselné frazémy a idiomy. Máme na mysli např. následující ustálená spojení: *Jde to s ním od deseti k pěti* (Je v krizi, je to s ním čím dál horší; jde to s ním z kopce); *Mele páté přes deváté* (Mluví nesmysly, plete všechno dohromady); *Seber si svých pět švestek a běž* (Vezmi si všechny své věci a odejdi); *Bylo nás tam pět a půl* (Bylo nás tam velmi málo, téměř nikdo); *mít všech pět pé* (být dokonalý, bezchybný: spojení se původně vztahovalo k charakteristikám ideální ženy, která má být poctivá, poslušná, pracovitá, pěkná a má mít peníze); *pátá kolona* (vnitřní nepřítel).

V jiných případech obdobné povahy je užití číslovky pět vyložitelné poukazem k objektivní realitě, srov. vyjádření *Je páté kolo u vozu* (vůz má čtyři kola, daná osoba je zbytečná, nepotřebná); *Koupil to za pět prstů* (ruka má pět prstů³, dotyčný věc odcizil); *Odevzdal to za pět minut dvanáct* (na ciferníku bývají výrazněji označeny pětiminutové intervaly, osoba věc přinesla na poslední chvíli) aj. (blíže Hrdlička 2011).

Závěrem konstatujeme, že veličina pět (a v rámci číslovek nejenom ona) představuje oblast mimořádně zajímavou a podnětnou, a to jak z pohledu lingvodidaktického, tak také lingvistického (potažmo psycholingvistického). Její další bližší výzkum jistě přinese nové a zajímavé poznatky, a to zejména pro její náležitou řečovou distribuci ze strany nerodilých mluvčích češtiny.

Literatura

Hrdlička M., 2002, *O číslovce pět*, „Naše řeč“ 85, s. 52–54.

Hrdlička M., 2011, *K užívání českých číslovek a číselných výrazů (se zřetelem k češtině jako cizímu jazyku)*, „Studie z aplikované lingvistiky“ 2, s. 11–22.

Hrdlička M., 2020, *Proč čtyři roky, ale pět let?* „Český jazyk a literatura“ 70, s. 244–245.

³ V této souvislosti odkazujeme na další zajímavost, a sice na různé možné počítání na prstech ruky v různých jazykových společenstvích.